

ARVUSTUSED

Matthias Asche, Werner Buchholz, Mathias Niendorf, Patrick Schiele, Anton Schindling † (koost). *Protestantismus in den baltischen Landen und Litauen. Nation und Konfession vom 16. Jahrhundert bis 1918* (Münster: Aschendorff, 2021). Reformationsgeschichtliche Studien und Texte, 170. XI, 557 lk

Varauusaegset ja uusaegset ühiskonda oluliselt mõjutanud reformatsiooni ja konfessionaliseerumist on eriti Saksamaal viljakalt uuritud juba pikka aega. Selle ühe silmapaistva tulemusena ilmus 1989–97 seitsmeköiteline ülevaade nende protsesside mõjust Saksamaa piirkondades, millele lisandusid käsitlused Ungari (2000) ja Skandinaavia kohta (2003). Aastail 2009–12 ilmus sama seeria raames ning peamiselt Tübingeni ja Greifswaldi ajaloolaste eestvedamisel neljaköiteline ülevaade ka Baltikumist, eelkõige Eesti ja Läti alast.¹ Seatud eesmärk oli ambitsioonikas: sooviti teha selgelt uuenduslik samm, mis viiks Liivimaa reformatsioonijastu uurimise välja baltisaksa paradigmat, millest on siiani üldjuhul lähtunud. Siiski jäi eesmärk pigem saavutamata, sest köidete sisu on nii kontseptsioonilt kui ka kvaliteedilt ebahütlane.²

¹ *Die baltischen Lande im Zeitalter der Reformation und Konfessionalisierung: Livland, Estland, Ösel, Ingermanland, Kurland und Lettgallen; Stadt, Land und Konfession 1500–1721*. Teil 1–4, toim M. Asche, W. Buchholz, A. Schindling (Katholisches Leben und Kirchenreform im Zeitalter der Glaubensspaltung, kd 69–72) (Münster: Aschendorff, 2009–2012). Saksamaad, Ungarit ja Skandinaaviat käsitlevad kogumikud on ilmunud sama seeria köidetena 49–53, 56–57, 60 ja 62.

² Vt ka nende arvustusi: Jürgen Beyer, “Die baltischen Lande im Zeitalter der Reformation und Konfessionalisierung. Estland, Livland, Ösel, Ingermanland, Kurland und Lettgallen. Stadt, Land und Konfession 1500–1721”, *Forschungen zur baltischen Geschichte*, 5 (2010), 307–315; Anti Selart, “Die baltischen Lande im Zeitalter der Reformation und Konfessionalisierung. Livland, Estland, Ösel, Ingermanland, Kurland und Lettgallen. Stadt, Land und Konfession 1500–1721, 2. und 3. Teil”, *Forschungen zur baltischen Geschichte*, 7 (2012), 215–218; Madis Maasing, “Die baltischen Lande im Zeitalter der Reformation und Konfessionalisierung. Livland, Estland, Ösel, Ingermanland, Kurland und Lettgallen. Stadt, Land und Konfession 1500–1721,” Teil 4,” *Forschungen zur baltischen Geschichte*, 8 (2013), 276–280.

Siin vaadeldavat teost tutvustatakse sissejuhatuses viimati mainitud neljaköitelise ülevaate otsese järjena, seega viienda köitena (lk 2). Kontinuiteet ilmneb tõesti mitmes aspektis, kaasa arvatud koostajaskonnas. Samas on käesoleva teose fookus ja eesmärgid suuresti erinevad. Kogumik hõlmab kaks sajandit pikema ajavahemiku, reformatsioonist 20. sajandi alguseni. Samuti pööratakse suuremat tähelepanu hilisematele sajanditele ning pealkirja kohaselt on fookusesse võetud rahva või rahvuse (sks *Nation*) ja konfessiooni vahekord. Haare on kasvanud ka geograafiliselt: lisaks Eestile ja Lätile käsitletakse ka Leedut.

Kogumiku 21 sisuartiklit jagunevad viite temaatilisse alajaotusesse. Esimene, metoodilistele põhialustele pühendatud alajaotus sisaldab vaid üht artiklit Werner Buchholtzilt. See keskendub allikapõhise keelekasutuse problemaatikale, eriti mõistete “Balti” ja “baltisaksa” kasutamisele 19. sajandi teisel poolel. Autor kritiseerib teravalt laialt levinud tava nimetada baltisakslasteks kõiki alates 13. sajandist Baltikumis elanud ja tegutsenud sakslasi, kuna see termin võeti kasutusele alles 19. sajandi lõpus ning ka siis ei tekkinud sellest katusmõistet toonaste Läänemereprovintside saksaakeelsete elanike kohta. Samas ei paku autor välja alternatiivi ja ka teiste ajalookirjanduslike terminite puhul läheb kriitika kohati liiga kaugele. Näiteks leiab ta, et kesk- ja varauusaegse Leedu valitsejat oleks vääri nimetada suurvürstiks (sks *Großfürst*), sest ladina keeles nimetati teda suurhertsogiks (*magnus dux*) ja suurvürsti nimetuse taga olevat kas puudulik ladina keele oskus või soov valitsejat alavääristada (lk 22). Tegelikult kasutati saksakeelsetes allikates suurhertsogit ja suurvürsti sünonüümidenä ja viimasel polnud halvustavat varjundit. Veelgi kummalisem näib väide, et Lääne-Preisimaa olevat enne 1772. aastat olnud üksnes osa Pommerist ja selle kohta ei tohiks enne nimetatud aastat Preisimaa nimetust kasutada (lk 23). Mainimata on jäänud aga tõsiasi, et suurem osa hilisemast Lääne-Preisimaast kuulus mitu sajandit Saksa ordu Preisimaa harule ja pärast 1466. aastat, kui see Poola kuningriigiga liideti, nimetati seda “kuninglikuks Preisimaaks”. Lisaks kujutab autor väga ühekülgselt mustades toonides Baltikumi saksa suurmaaomanike omavoli eesti ja läti talurahva suhtes, mainides ka saksa mõisahärra nn seksuaalset privileegi ehk “eesti ja läti naiste seksuaalset orjastamist” (lk 41). Kummatigi pole nn esimese öö õigust Baltikumis kunagi eksisteerinud.

Teose teine alajaotus, mille keskmes on evangeelne usupraktika varauusajal, koosneb viiest artiklist. Aleksander Loit annab põgusa ülevaate luterliku riigikiriku ja teiste konfessioonide vahelistest suhetest Rootsist Läänemereprovintides. Järgmised kolm artiklit uurivad reformatsiooni ja konfessionaliseerumist Leedus. Dainora Pociūtė käsitleb detailselt

reformatsiooni alguskümnendeid nelja varaseima reformaatorliku teksti ja nende autori kaudu, Ingé Lukšaitė annab ülevaate Leedu reformatsioonist ja konfessionaliseerumisest 17. sajandi keskpaigani ning Wojciech Kriegseisen jätkab seda kuni 18. sajandini. Alajaotuse viimases artiklis käsitleb Joukko Talonen Eesti ja Läti vennastekogudusi kui usu- ja rahvaliikumisi 18. sajandist kuni 20. sajandi alguseni. Kirjutise voorusteks võib pidada Eesti ja Läti ala käsitlemist üheskoos ning ka selle lõpus antud üsna värsket ülevaadet historiograafiast.

Kolmas alajaotus – teemal keel ja rahvuslikud liikumised – koosneb kolmest artiklist. Liane Klein käsitleb leedu kirjakeele arengut, keskendudes eelkõige seda takistanud asjaoludele, millest olulisimad olid Vene impeeriumis rakendatud karm venestuspoliitika ja Saksa keisririigis tugevnenud Ida-Preisimaa leedulastele suunatud saksastamissurve. Seevastu Raimo Raag ja Pēteris Vanags käsitlevad keeleteaduslikus võtmes eesti ja läti kirjakeele arengut märksa süsteemsemalt ja neutraalsemalt. Eesti ja läti kirjakeele areng erinevad selgelt selle poolest, et kuni 19. sajandini oli eestlastel kaks kirjakeelt: tallinna ja tartu oma. Lisaks on Raag põgusa ekskursina käsitlenud liivi kirjakeele arendamiskatseid.

Neljanda alajaotuse fookuses on 19. sajandi ja 20. sajandi alguse rahvuslike liikumiste ja (eelkõige luterlike) konfessioonide vahelised sidemed, mida lahatakse kokku kuues artiklis. Niisiis vastab just see alajaotus kõige paremini kogumiku pealkirjale. Juhan Kreem ja Valda Kļava vaatlevad luterliku kiriku tegevust vastavalt eesti ja läti rahvuslikus liikumises, kusjuures mõlemad märgivad vennastekoguduste kui esimeste tõeliste rahvaliikumiste olulisust. Samas viitab Kreem ka Mart Laari hiljutisele sedastusele, et vennastekoguduse ja rahvusliku liikumise aktiivsuse vahel ei näi olevat otsest geograafilist korrelatsiooni (lk 247–248). Samuti toonitab Kreem, et ehkki suur osa rahvusliku liikumise juhtkujudest olid luterlikud vaimulikud, ei täitnud ametlik kirik eestlaste rahvuslikus liikumises olulist osa, kuna see jäi saksikuks *Herrenkirche*'ks ja isegi vastandus sellele. Sarnane suhtumine ilmneb ka Kļava artiklist, ehkki ta toonitab, et Liivi- ja Kuramaa luterlik-saksalik kultuurikontekst oli läti rahvusliku liikumise edeneamiseks märksa soodsam kui Latgales domineerinud katoliiklik-poolalik. Silva Pocyte käsitleb Leedu perspektiivist esmapilgul üsna marginaalset nähtust – protestantluse osa rahvuslikus liikumises. Siiski ilmneb, et luterlastest Preisimaa ja Klaipėda piirkonna (sks *Memelgebiet*) leedulaste panust ei tasu alahinnata: venestussurve ajal võisid rahvuslased vabamalt tegutseda teiselpool piiri ning sealt smugeldati Vene impeeriumisse ka ladina tähtedega leedukeelseid raamatuid. Pealegi said mitmed leedu rahvusliku liikumise juhid hariduse luterlikes koolides, mis asusid läti keelealal. Riho

Altnurme uurib baltisakslaste rahvusliku liikumise ja luterluse vahelist suhet, mille kohta selgub, et religiooni osatähtsus baltisakslaste identiteedis kasvas märkimisväärselt venestussurve ajal 19. sajandi lõpus.

Neljanda alajaotuse kaks viimast artiklit võtavad arutlusele lisaks luterlusele ka õigeusu. Sebastian Rimestad keskendub kahe konfessiooni vahekorrale alates 1840. aastaist, mil Liivimaal toimus suur usuvahetusliikumine, kuni 20. sajandi alguseni, mil kehtestati suhteline usuvabadus ja kahe konfessiooni vahelised suhted stabiliseerusid. Trude Maurer käsitleb luterluse, õigeusu ja saksluse vahekordi Vene impeeriumi aegses Tartu ülikoolis. Sealjuures rõhutab ta, et hoolimata luterluse ja õigeusu ning saksluse ja venekeelsuse kohatisest vastandumisest ei olnud see terav ega lepitamatu, vaid isikute tasandil oli alati võimalik leida kompromisse.

Viies ja viimane alajaotus kirjandusest, muusikast ja kujutavast kunstist koosneb samuti kuuest artiklist. Ehkki alapealkiri sisaldab lisandust “rahvuslike liikumiste raamistikus”, olnuks sobivam “evangeelsete konfessioonide raamistikus”, sest rahvusküsimust puudutatakse vaid möödaminnes. Vilis Kolmsi ülevaade evangeelsest kirikumuusikast Eestis ja Lätis 16. sajandist kuni 20. sajandi alguseni tugineb eelkõige Elmar Arro avaldamata käsikirjale Eesti Muusika- ja Teatriakadeemia arhiivis. Danute Palionytė-Banevičienė rõhutab oma lühiessees Leedu 19. sajandi koorimuusikast, et sealsed kirikukoorid olid sarnaselt Eestile ja Lätile sageli rahvusliku liikumise kandjad. Martin Klöker tõstatab küsimuse, milline oli Saksa kirjanduse ja protestantluse vahekord varauusaegses ja uusaegses Baltikumis, ning sedastab, et teemat pole eriti uuritud põhjusel, et protestantlikku konteksti on peetud liialt iseenesestmõistetavaks. Samuti ilmneb, et konfessionaalne temaatika polnud Baltikumi saksa ilukirjandusele kuigivõrd omane, pigem tegeldi üldkristlike teemadega.

Kolm viimast artiklit on sakraalkunstist ja -arhitektuurist. Krista Kodres annab ülevaate 16.–17. sajandi Eesti ja Läti luterlikust matuseideoloogiast ja -tseremooniatest hauamonumentidest. Viimaste puhul muutus senisest olulisemaks neile jäädvustatud tekst, samuti olid eriti kõrgema seisusele pühendatud monumendid üha toretsevamad. Samas ei olnud katoliikliku ja luterliku sakraalkunsti ja -arhitektuuri eripärad kuigivõrd radikaalsed, mida näitavad ka kaks viimast artiklit. Ojārs Spāritis annab ülevaate Läti sakraalarhitektuurist reformatsioonist kuni 20. sajandi alguseni, käsitledes eelkõige kirikute ehitustüpoloogia muutumist ajas. Millele autor on tuginenud, jääb sageli paraku selgusetuks, sest ta on viidetega olnud väga kokkuvõrdlik. Samuti esineb artiklis ebatäpsusi, millest ilmsem on asjaolu, et Gotthard Kettler ei palunud ordumeistrina Ivan IV vastu abi mitte Stefan Batorylt, vaid Sigismund II Augustilt (lk 492). Samuti pole paradoksaalne

Riia peapiiskopi Wilhelmi matmine luterlikku Riia toomkirikusse (lk 491), sest peapiiskopi luterlikud vaated olid üldteada. Spärītis rõhutab, et ehkki Lätis järgiti Saksamaa ja Madalmaade protestantlike piirkondade eeskujul, ei kandnud pühakojad rangelt konfessionaalset sõnumit. Sarnane seisukoht esineb ka Irena Vaišvilaitė kontseptuaalses ülevaates Leedu suurvürstiriigi alade evangeelsest sakraalarhitektuurist ja kunstist. Ehkki Leedu endised ja praegused evangeelsed kirikud eristusid stiililiselt katoliku ja õigeusu kirikutest rohkem kui need omavahel, polnud erinevused kuigi silmator-kavad. Pühakodade suurem lihtsus oli seotud nii kogukondade tagasihoidlikumate finantsiliste vahendite kui ka sooviga rõhutada omavahelist võrdsust, mitte aga teadliku otsusega vastanduda teistele konfessioonidele.

Kogumik käsitleb kahtlemata olulisi teemasid, millest mõnele on seni ka vähe tähelepanu pööratud, kuid selle sisu ja kontseptsioon tekitavad mitmeid küsimusi. Leedu puhul võinuks detailselt käsitleda ka kato-liiklikku konfessiooni – selle puudumine tekitab Eesti ja Lätiga võrreldes selge teabelünga, eriti just rahvuslikku liikumist puudutavas osas. Samuti tuleb tõdeda, et suur osa artiklitest käsitlevad kogumiku pealkirjas esita-tud peateemat – rahvuse ja konfessiooni vahetõrke – kas väga põgusalt või üldsegi mitte. Niisiis kummitavad ka seda kogumikku sarnased problee-mid, nagu selle neljaköitelise eelkäijat: kontseptuaalne ebaselgus ja artik-lite ebahühtlane kvaliteet. Siiski võib ühe selge tulemina esile tõsta seda, et konfessioonidevahelistes suhetes näib teravust ja lepitamatut vastandu-mist varauusajal ja uusajal olevat olnud märksa vähem, kui seda kujuta-takse vanemas ajalookirjanduses. See ei ilmne sugugi mitte ainult Leedu suurvürstiriigis, mis on usulise tolerantsi poolest ülimalt tuntud, vaid ka Eestis ja Lätis. Kindlasti pakub kogumik häid võimalusi paremini lahti mõtestada teisi Baltikumi kiriku- ja kultuuriloo aspekte.

MADIS MAASING